

УДК 808.26—314.1+808.264—25+882.6(092)

Л. Г. ХАРТАНОВІЧ

КАНТЭКСТУАЛЬНЫЯ СІНОНІМЫ ў ТРЫЛОГІ І. МЕЛЕЖА «ПАЛЕСКАЯ ХРОНІКА»

Мастацкая мова адрозніваецца ад зыходнай мовы не нейкім асаблівым наборам моўных адзінак, а менавіта іх арганізацыяй, г. зн. асаблівым характарам іх узаемадзеяння з іншымі адзінкамі кантэксту, так і з пазамоўнай рэчаіснасцю.

Выбар слова — цэнтральная праблема лексічнай стылістыкі, таму што канчатковая мэта любога выказвання — яго дакладнае словаўжыванне ў залежнасці ад кантэксту, моўнай сітуацыі. Кантэкстам называюць «закончаны ў сэнсавых адносінах урывак пісьмовага маўлення (тэксту), неабходны для вызначэння сэнсу кожнага слова, што ў яго ўваходзіць» [1] або кантэкстам называюць «само акружэнне ўжытай моўнай адзінкі, пад уплывам якога яна зазнае тыя ці іншыя змяненні і дакладна выяўляе сваю структурную ці сэнсавую значнасць» [2]. Слова ў мастацкім тэксце жыве па ўласных законах твора. Аўтар можа «ўключыць» слова ў незвычайную сітуацыю, надаць яму іншае значэнне. Так, сінанімізуюцца семантычна далёкія словы і перыфразы, словазлучэнні, якія і ствараюць адметнасць мовы пісьменніка, раскрываюць арыгінальнасць мыслення.

Праблема дзеяслоўнай сінанімікі застаецца ў цэнтры ўвагі даследчыкаў слоўнікавага складу мовы. Яе вывучэнне дазваляе прасачыць, якімі шляхамі папаўняецца семантычная сістэма беларускай літаратурнай мовы, а таксама паказаць рэальныя магчымасці выражэння пэўных паняццяў некалькімі сінонімамі на выбар. Валоданне моўнай сінаніміяй можна лічыць мерай валодання лексічнымі скарбамі мовы. Сінонімы з'яўляюцца адным з важнейшых сродкаў стварэння высокамастацкай мовы.

У творчасці І. Мележа найбольшы набор сінанімічных слоў для паняццяў, выражаных дзеясловам. Пісьменнік толькі ў выключных выпадках замяняе дзеясловы фразеалагізмам або словамі іншай часціны мовы, што папаўняе і ўзбагачае сінанімічныя рады. Іх утвараюць групы блізказначных дзеясловаў, дзе вылучаецца адно слова, якое выражае агульнае для ўсіх астатніх паняцце без стылістычнай афарбоўкі. Гэта слова называюць дамінантай сінанімічнага рада. Дамінанта яднае сінанімічны рад, падтрымлівае яго сістэмнасць. Дзеясловы, якія аб'ядноўваюцца ў сінанімічны рад на аснове сэнсавай агульнасці, павінны несці функцыю дамінанты. Сінанімічныя рады ўтвараюць групы слоў, якія звязаны паміж сабой агульнасцю значэння. Яны ўзнікаюць, павялічваюцца, распадаюцца. «Сінанімічныя рады дазваляюць прасачыць жыццё слоў, іх рух у гістарычным аспекце, убачыць, якія з іх адыходзяць, забываюцца, якія ўзнікаюць» [3]. Сінанімічныя рады неаднародныя па свайму аб'ёму. Некаторыя з іх складаюць толькі два словы, у іншыя ж уваходзіць па некалькі дзесяткаў слоў. Асаблівай велічынёй вызначаюцца тыя дзеяслоўныя рады, што абазначаюць рух і розныя дзеянні. Сінанімія назіраецца на ўсіх узроўнях мовы (фанетыкі, лексікі, граматыкі, сінтаксісу і г. д.), хоць узнікла і сфарміравалася ў асноўным на лексічным матэрыяле.

У мастацкай літаратуры сінанімічнае дамінанце значэнне часта набываюць адзінкі, якія па-за кантэкстам не ўваходзяць у дадзены сінанімічны рад і семантычна збліжаюцца толькі ў пэўным кантэксце. Гэта кантэкстуальныя сінонімы. Часам іх называюць аўтарскімі, або сінонімамі маўлення. Калі весці гаворку аб кантэкстуальных сінонімах, важна выкарыстоўваць не толькі тэрмін сінанімія, але і сінанімічная сітуацыя. Сінанімічнай сітуацыяй называюць у мове «выкарыстанне магчымасці па- рознаму называць адно і тое ж, заснаванае на сінаніміі як на ўласцівасці сістэмы мовы» [4]. Для сінанімічнай сітуацыі важна тое, каб усе моўныя факты, якія зводзяцца да аднаго і таго ж паняцця, маглі супастаўляцца паміж сабой.

Найбольш пашыраныя функцыі сінанімічных сітуацый наступныя: эмацыянальна-экспрэсіўнага ўзмацнення, супастаўлення, проціпастаўлення, пазбягання таўталогіі. Дзеянне функцый ажыццяўляецца сукупнасцю кантэкстнага выкарыстання рада сінонімаў або ўласцівасцямі адносін паміж асобнымі членамі гэтага рада. У якасці членаў сінанімічнай сітуацыі выступаюць рознапрадметныя і аднапрадметныя сінонімы, паэтычныя тропы і фігуры і г. д.

Сінанімічны рад, у якім дамінантай з'яўляецца дзеяслоў **сказаць**, прадстаўлены ў рамане наступнымі лексемамі **адрэзаць — выціснуць — уплесці — урэзаць — выдыхнуць — выпаліць — кінуць — даць — пляснуць — працадзіць — абрэзаць**: Яўхім рэзка зварухнуўся, кінуў самакрутку на падлогу, харкнуў, цвёрда расцёр. **Адрэзаў**: — Лепей не будзе [5, с. 97]. Хіба б яна зрабіла што, Куліна, каб ён (Чарнушка) стаў тады цвёрда, **адрэзаў**: не!.. [5, с. 75]. Яна (Хадоська) намаўчала: сабраўшы сілу, не глядзячы на матку, **выціснула** амаль з адчаем, адным дыхам [5, с. 46]. (Сцяпан Глушак) зірнуў, **выціснуў** жаласна: «Не кажыце нікому!..» [5, с. 193]. Толькі нібы мімаходам **упяла** (мачыха) некалькі слоў пра Ганну [5, с. 27]. (Міканор) **урэзаў**: — Дак я заяўляю, што хваціць ужэ нам стаяць убаку [5, 66]. Жанчына, ці не разумела жартаў, ці ведала, што значыць жарт Дубадзела, зірнула люта на яго, **урэзала**: — Цвёрдае! Ето нам цвёрдае?! [6, с. 138]. Са страхам, з горам **выпаліла** (Ганна): — Ці вам — усё адно што...што будзе! ...**выдыхнула** зноў зацята, люта: — Вы! Вы! Загубілі донечку маю! [5, с. 25]. Стары з крэктам падняўся, **кінуў** нелагодна, з папрокам: — Сено унь гніе! [5, с. 19]. У хляве было цёмнавата, упоцемак вылучаючы Хоневу і Зайчыкаву постаці, бадзёра **кінуў** (Міканор): — Як тут у вас, канюхі? [5, с. 142]. Па бруку лясочуць тры падводы — вязуць прыкрытыя посцілкамі, увязаны вяроўкамі лён; адзін з возчыкаў заўважыў Апейку, пазнаў — **даў** «добры дзень» [5, с. 170].

Кожны з ужытых дзеясловаў мае сваё самастойнае значэнне: **адрэзаць** — «аддзяліць рэжучым інструментам», **выціснуць** — «сціснуўшы, выпусціць, прымусіць выйсці на паверхню», **уплесці** — «заплятаючы, уставіць, увіць што-небудзь у што-небудзь», **урэзаць** — «адрэзаўшы частку, укараціць, паменшыць», **выдыхнуць** — «выштурхнуць паветра з лёгкіх пры дыханні», **выпаліць** — «спаліць, знішчыць агнём, жарам», **кінуць** — «выпусціўшы з рукі прымусіць або даць паляецць і ўпасці», **даць** — «уручыць, перадаць з рук у рукі», **працадзіць** — «прапусціць вадкасць праз што-небудзь для ачысткі», **абрэзаць** — «адразаючы па краях ці з канцоў, пакараціць, паменшыць што-небудзь; падрэзаць». Усе дзеясловы дадзенага сінанімічнага рада, стаўшы побач у кантэксце, набываюць агульнае значэнне «сказаць». У дадзены сінанімічны рад уваходзіць адзінаццаць лексем, дамінантай з'яўляецца слова «сказаць». Дзеяслоў **адрэзаць** у кантэксце азначае «сказаць прама, катэгарычна», **выціснуць** — «сказаць з цяжкасцю», **урэзаць** — «сказаць рэзка», **выдыхнуць** — «сказаць з намаганнямі», **выпаліць** — «нечакана і хутка сказаць што-небудзь», **кінуць** — «сказаць неахвотна», **пляснуць** — «сказаць, не падумаўшы», **працадзіць** — «сказаць павольна, не разнімаючы зубоў», **абрэзаць** — «рэзка сказаць, абарваць чым-небудзь гаворку, прымусіць змоўкнуць». Дзеясловы **даць** і **ўплесці** ў дадзеным выпадку не маюць дадатковых семантычных прыкмет і азначаюць «сказаць».

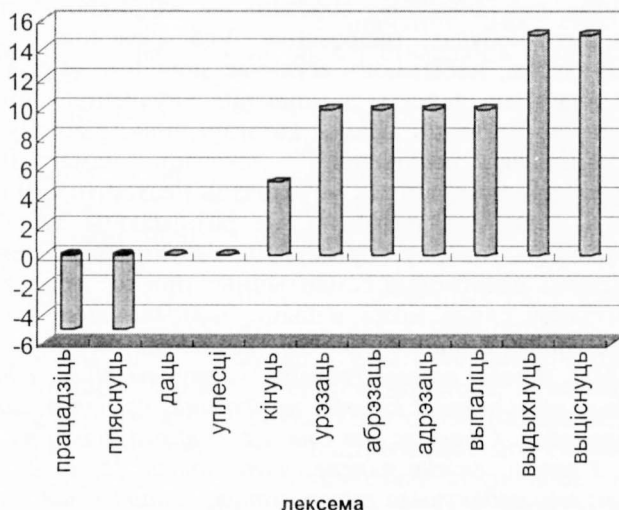
У залежнасці ад кантэксту слова можа набыць эмацыянальна-экспрэсіўную афарбоўку: *Гаспадар, што выйшаў на ганак, першы час не мог **выціснуць** слова. — Ну, што аслупянеў! — рэзка сказаў Яўхім [7, с. 315]. Другімі разамі Дзятліха, частуючы Міцю, адно дзівілася, як ён п'е — не п'янее: толькі што твар нібы цёмнай крывёю наліваецца; дзівілася, шкадавала потай, колькі гарэлі, добра нанішто прападае. Сёння ж яна і на яго глядзела інакш як заўсёды: язык у лесніка дурнаваты, паганы; так і глядзі, сп'яну **плясне**, чаго баішся! [5, с. 253]. Яўхім **кінуў** апошнія словы так, што ўсе адчулі: яму надакучыла гэтая нудная, непатрэбная гаворка [6, с. 74]. «Чорт» абвяў, апусціў абрэз, неахвотна адступіўся. Злосна, праз зубы **працадзіў** Зайчыку: — Шчасце тваё! Памаліся богу, авечка!.. [6, с. 44].* Такія дзеясловы выклікаюць наглядна-пачуццёвае ўспрыманне. Дзеясловы **працадзіць** і **пляснуць** маюць непахвальную эмацыянальна-экспрэсіўную афарбоўку.

Эмацыянальная лексіка можа выражаць любоў, пяшчотнасць, захапленне, абурэнне, прыкрасць, асуджэнне і іншыя пачуцці. Дзеяслоўныя формы з суфіксам - ну — надаюць словам экспрэсіўнае адценне: *Калі-нікалі было так, што іх рукі сутыкаліся, і, хоць яна адразу ж адхіляла свае, як бы дакрануўшыся да чагосьці непрыемнага, Яўхім чуў, як у ім гарача, нецярпліва дрыжыць усярэдзіне, сохне ў горле. Яна была такая блізкая, такая завабная, такая жаданая нават у сваім абшматаным зрэб'і. Чым больш Яўхім кradком гладзеў на яе, тым больш сохла ў горле, цяжэй было зноў звязца гаворку. — Ты от — не такая ... Другая!.. — **выціснуў** ён, стараючыся гаварыць як жартам. — І што ў цябе такое, кеб знаць? Чым ты мяне прысушыла? [6, с. 227].* Тут дзеяслоў выражае ўнутраны стан Яўхіма, захапленне Ганнай, яе маладосцю і красой. Яе знешняя прыгажосць так тлуміць Яўхіму галаву, што ён з цяжкасцю знаходзіць словы пры сустрэчы. І. Мележ у дадзеным выпадку вельмі ўдала падабраў слова, таму што ў ім схаваны перажыванні героя. Калі ўявіць, што замест дзеяслова **выціснуць** быў бы ўжыты дзеяслоў **сказаць**, то сказ страціў бы сваю пачуццёвасць. Гэты ж дзеяслоў у кантэксце можа выражаць адчай, распач, страх: *Хадоська раптам як бы забаялася зноў. Яна намаўчала: сабраўшы сілу, не глядзячы на матку, **выціснула** амаль з адчаем, адным дыхам: — Мамо, я тут хачу астацца. У Юравічах [5, с. 60].*

Дзеясловам **выдыхнуць** пісьменнік перадае перажыванні Ганны, якая страціла дзіця, яе распач, гнеў да Глушака, які не захачеў у час дапамагчы жывой Верачцы: *Неўзабаве на тым месцы, дзе была Верачка, гарбацілася толькі горка свежай зямлі ды тырчаў новы крыж. Стары Глушак прымяў зямлю, падсыпаў, падраўняў, перахрысціўся. Момант пастаяў ціха, потым зірнуў так, нібы паказваў: от і ўсё, можна вяртацца, памянуць нябожчыцу. Пакорліва, разважліва прамовіў: — Бог даў, бог — узяў ... Ён намерыўся ісці, калі Ганна раптам узнялася, ніжучы гарачым, шалёным позіркам, ступіла да яго. — Это — вы! Вы!.. Ён нельга сказаць каб збянтэжыўся, але стаў. Перахрысціўшыся, цяпліва пакруціў сухенькаю галавою: ашалела, дурная, — сама не ведае, што вярзе! Падскочыла мачыха, хацела супакоіць. Але Ганна не дала сказаць ёй, поўная крыўды, болю, нянавісці, гневу, што душылі яе, **выдыхнула** зноў зацята, лота: — Вы! Вы! Загубілі донечку маю!* [5, с. 38].

Важнай уласцівасцю сінонімаў з'яўляецца іх здольнасць узаемазамяняцца (у межах аднаго сінанімічнага рада). Сэнс выказанай думкі ад такой замены не зменіцца. Узаемазамяняльнасць — важная катэгорыя і ў многіх выпадках дапушчальная. Абсалютнай узаемазамяняльнасці не існуе. Далёка не ўсе сінонімы могуць узаемазамяняцца ў адным і тым жа кантэксте з-за дадатковых семантычных, стылістычных і эмацыянальна-экспрэсіўных асаблівасцей, якія патрабуюць менавіта гэтага слова. Так, дзеясловы **выдыхнуць** і **выціснуць** маюць адзін і той жа сэнс, аднолькавую высокую эмацыянальна-экспрэсіўную афарбоўку, але дзеяслоў **выдыхнуць** больш ёмісты і напружаны.

Ступень эмацыянальнай афарбоўкі дзеясловаў ілюструе наступная дыяграма (ніжэй нуля пададзены лексемы, якія маюць адмоўную эмацыянальна-экспрэсіўную афарбоўку):

Развіццю эмацыянальна-экспрэсіўных адценняў у слове спрыяе яго метафарызацыя, але канчаткова вызначае экспрэсіўную афарбоўку кантэкст. З'яўленне ў слове ў залежнасці ад кантэксту дадатковых экспрэсіўных адценняў значна пашырае выяўленчыя магчымасці лексікі.

Дзеясловы гэтага сінанімічнага рада ўтвораны прэфіксальным і прэфіксальна-суфіксальным спосабам: *цадз-і-ць* — пра-цадз-і-ць, *рэз-а-аць* — у-рэз-а-ць, *рэз-а-ць* — ад-рэз-а-ць, *рэз-а-ць* — аб-рэз-а-ць, *пал-і-ць* — вы-пал-і-ць, *дых-ну-ць* — вы-дых-ну-ць, *цадз-і-ць* — пра-цадз-і-ць і г.д. Гэтыя прэфіксы і суфіксы здольны перадаваць самыя разнастайныя значэнні і іх адценні шляхам ператварэння саміх жа дзеяслоўных асноў. Прыстаўкі, змяняючы граматычнае значэнне слова, адначасова пэўным чынам уплываюць і на яго семантыку. У дадзеным выпадку цікава сьць уяўляюць дзеясловы **урэзаць** — **адрэзаць** — **абрэзаць**. У адзначаных дзеясловах менавіта прэфіксы нясуць у сабе пэўныя адценні значэнняў, хоць дастаткова складана вызначыць дакладна семантыку кожнага з іх. Параўнальна нешматлікая колькасць прыставак у мове (каля дваццаці) кампенсуецца іх мнагазначнасцю.

Лексіка беларускай мовы неаднародная па сваёй сэнсавай структуры: яна падзяляецца на словы адзначнасныя (маналіты) і мнагазначныя, розныя значэнні якіх неаднолькава важныя ў слове. Мнагазначнымі з'яўляюцца наступныя дзеясловы: *ехаць* (4 значэнні), *гаварыць* (5 значэнняў), *есці* (6 значэнняў), *сказаць* (7 значэнняў), *думаць* (4 значэнні), *хадзіць* (17 значэнняў) г. д. Дзеяслоў **ісці** можа ўжывацца ў 28 значэннях. Іх семантыка размытая,

таму замест аднаго такога дзеяслова можа лёгка ўжывацца другі. Узаемазамыняльнасць адбы-ваецца на аснове не першаснага, а другаснага значэння.

Сінанімічны рад, у якім дамінантай з'яўляецца дзеяслоў **гаварыць** уключае кантэкстуальныя сінонімы: **рэзаць** — **вязаць** — **плесці**. *Міканор і на гэта рэзаў, што дагаворана выдзеліць масіў на меншай зямлі, што Апейка сам згадзіўся, каб выдзелілі не якую іншую, а тую, што каля цагельні* [5, с. 136]. *Часта цётка Сарока забівала саёй гаворкай астатніх чатырох, якія ня мелі ад патоку яе дасціпных прымавак і жартыў. Прымаўкі вязаўла яна лёгка, спрытна, без утомы, адкуль толькі і браліся* [6, с. 137]. *Дубадзел, аднак, зноў доўга плёў пра тое, для чаго трэба перадзельваць зямлю і якая гэта важная задума — землеўпарадкаванне; таміў, палохаў Глушака туманам няпэўнасці* [6, с. 312]. Дзеяслоў **рэзаць** па-за кантэкстам азначае «чым-небудзь вострым раздзяліць на часткі», **вязаць** — «цесна злучаць, абвіваючы чым-небудзь, звязваць», **плесці** — «перавіваючы, злучаць у адно цэлае, вырабляць што-небудзь». Усе дзеясловы дадзенага сінанімічнага рада, стаўшы побач у кантэксце, набываюць агульнае значэнне «гаварыць». Дзеяслоў **рэзаць** у кантэксце азначае «гаварыць проста, без хітрыкаў», дзеяслоў **вязаць** — «гаварыць спрытна», **плесці** — «гаварыць што-небудзь без сэнсу, не думаючы».

За дзеясловамі **выпаліць**, **адрэзаць**, **абрэзаць**, **урэзаць**, **працадзіць**, **плесці** замацавалася пераноснае значэнне, якое зафіксавана ў ТСБМ з паметай *Разм.*, пераноснае значэнне астатніх дзеясловаў не падаецца. У адзіным «Слоўніку сінонімаў і блізказначных слоў» М. К. Клышкі (1993 г.) у якасці сінонімаў дзеяслова гаварыць не згадваюцца пералічаныя вышэй лексемы, выключэнне складаюць толькі дзеясловы **плесці** і **пляснуць**.

Вывяўленчыя магчымасці дзеяслоўнай сінанімікі вялікія, і калі ў тэксце дзеясловаў шмат, то дзеянню ўласцівы дынамізм і глыбокая экспрэсія. Дзеясловы дапамагаюць перадаць унутраную трывогу, напружанасць, распач. Аналіз кантэкстуальных сінонімаў паказвае, што ў іх сінанімізацыі вядучую ролю адыгрывае кантэкст. Вывучэнне сінонімаў, у прыватнасці кантэкстуальных, дазваляе выявіць агульныя і прыватныя рысы іх значэнняў, своеасабліваць, сэнсавыя адценні, а таксама адчуць стыль пісьменніка, зразумець асаблівасці яго мастацкай манеры пісьма.

Кожны пісьменнік, пры напісанні мастацкага твора непазбежна сутыкаецца з праблемай выбару моўных сродкаў, калі трэба знайсці самае дакладнае і адпаведнае ў канкрэтным кантэксце слова. Аб пошуку дакладнага слова І. Мележ пісаў так: «Я чую тое, што пішу, як музыку, з мелодыяй, з рытмам. Бывае, чытаю ўслых напісанае. Востра сачу, каб у мелодыі мовы твора не было фальшу. Ледзь пачую фальш, спыняюся, шукаю дакладныя таны і словы. Імкнуся знайсці самыя дакладныя. Гэта не заўсёды хутка ўдаецца, але нарэшце ўсё ж знаходзіш» [8].

Кантэкстуальныя сінонімы з'яўляюцца адным з важнейшых сродкаў стварэння мастацкага вобраза. Яны ўжываюцца з пэўнай стылістычнай мэтай і з'яўляюцца сведчаннем майстэрства пісьменніка, яго тонкага адчування слова.

Summary

Contextual synonyms of verbs denoting speech have been analysed in the trilogy «Palesye Chronicle» by I. Melezh. Synonymous lines have been presented. We can state that the main condition of verbal synonymization is the context.

Літаратура

1. Цікоцкі М. Я. Стылістыка беларускай мовы. Мн., 1995. С. 79.
2. Беларуская мова. Энцыклапедыя. Мн., 1994. С. 248.
3. Юрчанка Г. Ф. Народная сінаніміка. Мн., 1969. С. 16.
4. Винокур Т. Г. Синонимия и контекст // Вопросы языкознания. М., 1964. Вып. 5. С. 21.
5. Мележ І. П. 36. тв.: У 10 т. Т. 6. Мн., 1982.
6. Мележ І. П. 36. тв.: У 10 т. Т. 5. Мн., 1981.
7. Мележ І. П. 36. тв.: У 10 т. Т. 7. Мн., 1983.
8. Мележ І. П. 36. тв.: У 10 т. Т. 8. Мн., 1984. С. 513.